

ENDÜLÜS'TE DİL VE NAHİV ÇALIŞMALARI*

Şahabettin ERGÜVEN*

Özet

Endülüs'te Dil ve Nahiv Çalışmaları

Endülüs'te yapılan dil ve nahiv çalışmalarının tarihi seyrinin incelendiği bu makalede, ilim tahsili için doğuya seyahat eden Endülüslüler ile çeşitli nedenlerle Endülüs'e göç eden doğulu alimlerin dil ve nahiv ilimlerine yaptıkları katkılar incelenmektedir. Bu temel çerçevede, Endülüs nahvinin oluşum sürecinde Basra, Kûfe ve Bağdat dil ekollerinin oynadığı rol başta olmak üzere, bölgede şekillenen dil ve nahiv çalışmalarına zemin hazırlayan unsurlar, Endülüs nahiv ekolünün oluşum süreci, bu sürece katkı sağlayan meşhur dil ve nahiv alimleri, bu alimlerin vücuda getirdiği eserler ve bu eserlerin genel özellikleri gibi konular makalenin ana hatlarını oluşturacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dil, nahiv, nahiv ekolü, Endülüs, Basra, Kûfe, Bağdat, dilbilimci, nahiv alimi

Abstract

Language and Grammar Studies in Andalus

In this study in which historical course of language and grammar works done in Andalus is investigated, contributions to the linguistics and grammar made by Andalusians traveled eastwards for science study and easterner scholars who migrated to Andalus for different reasons are dealt with. In this basic frame issues such as the role of Basra, Kufe and Bagdad linguists in the formation course of Andalus grammar, elements that set ground to the language and grammar work taking shape in the region, the formation process of Andalus grammar, the famous linguists and grammarians who made contribution to that process, works written by those scholars and general characteristics of those works will form the main lines of this article.

Keyword; Language, grammar, Grammar school, Andulus, Basra, Kufe, Bagdad, linguist, grammarian

Giriş

Endülüs doğudaki ilim merkezleriyle devamlı bir irtibat halindeydi. Endülüslüler ilim tahsili için doğuya seyahat ettikleri gibi, çok sayıda doğulu âlim çeşitli nedenlerle Endülüs'e seyahat etmekteydi. Ebû 'Alî el-Kâlî (ö.356/967) örneğinde olduğu gibi bu âlimlerden bir kısmı Endülüs'e yerleşmekteydi. Doğudan Endülüs'e gelen bu âlimler doğuda revaçta olan ilimleri Endülüs'e taşımekteydi.

* Bu metin *Arap Dili ve Edebiyatı Açısından İbn Hazm* [Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007] adlı doktora teziminin "Endülüs'te Dil ve Nahiv Çalışmaları" başlıklı kısmından kısmen iktibaslar yapılarak makale formatında yeniden düzenlenip yeni bilgilerle genişletilerek hazırlanmıştır. (Şahabettin Ergüven)

* Öğr. Gör. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı

dılar. Bu ilimler arasında nahiv ve lugat ilimleri önemli bir yere sahiptir.¹

Endülüslü âlimler nahiv ve lugat alanlarında çok sayıda eser vücuda getirmişlerdir. Bu eserlerin büyük çoğunluğu Amr b. Osmân Sîbeveyh'in (ö.180/796) *el-Kitâb*'ı ile Zeccâcî'nin (ö.337/949) *el-Cümel fi'n-nahv*'i gibi doğuda yazılan eserlerin şerh ve ta'lîkleri şeklindedir.² Endülüslü nahiv ve lugat âlimleri te'lif eserlerinde de hem metot hem de muhteva bakımından doğuda yazılan eserleri örnek almışlardır.³ Bu eserlerden özellikle Sîbeveyh'in (ö.180/796) *el-Kitâb*, Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin (ö.175/791) *Kitâbu'l-âyn*, Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö.224/838) *el-Ġarîbu'l-musannef* ve İbn Kuteybe'nin (ö.276/889) *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eseri aynı konulu diğer eserlere nazaran daha büyük ilgi görmüştür.⁴

Endülüs'te nahiv, doğuda olduğu gibi önceleri çeşitli metinlerde geçen garip ve nadir kelimelerin manalarının açıklanması ve öğrencilerin karşılaştıkları nahiv sorunlarının vuzûha kavuşturulması gibi cüzî meselelerle başlamıştır. Doğuya seyahat eden Endülüslüler'in beraberlerinde Endülüs'e getirdikleri nahiv kitaplarının yanı sıra Endülüs'e yerleşen doğulu âlimlerin Kûfe ve Basra nahiv ekollerine ait eserleri Endülüs'te okutmalarından sonra Endülüs nahvinde cüzî meseleler aşılarak daha sistematik küllî meselelere geçilmiştir.⁵

Endülüs'e Kûfe nahiv ekolü Basra nahiv ekolünden önce girmiştir. Endülüs'te Basra ve Bağdâd nahiv ekolleri yaygınlık kazandıktan sonra da Kûfe nahiv ekolünün etkisi devam etmiştir. Hatta hicri VI. ve VII. asırlarda Endülüs nahiv ekolünün ortaya çıkmasından sonra da Kûfe nahiv ekolünün etkisi ortadan kalkmamıştır.⁶

Nahiv ilmini ıstîlâhî anlamda Endülüs'te tanıtan ilk âlim, ilim tahsili için

-
- 1 Abduh er-Râcihî, *Dürus fi'l-mezâhibi'n-nahviyye*, Dâru'n-nahdati'l-Arabiyye, Beyrut 1980, s. 215; Abdülkâdir Rahîm el-Hittî, *Hasâisu mezhebi'l-Endelüsü'n-nahvî*, Menşûrâti Câmî'ati Bingazi, Bingazi 1993, ss., 35-36.
 - 2 Alî Halef el-Herrût, "İshâmât ve cuhûdu'l-lugaviyyîn el-Endelüsiyyîn fî refdi's-sekâfeti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye", *es-Sicillu'l-ilmî li-nedveti'l-Endelüs*, Mektebetü'l-Melik Abdulaziz el-âmme, Riyad 1996, s. 7.
 - 3 Mehmet Özdemir, "Endülüs" (ilim ve kültür hayatı – dil ve edebiyat), *DİA*, c. XI, ss., 219, 220.
 - 4 Elbîr Habîb Mutlak, *el-Hareketü'l-lugaviyye fi'l-Endelüs*, el-Metebetü'l-asriyye, Beyrut 1967, s. 64; Yûsuf 'Îd, *en-Neşâtu'l-mu'cemî fi'l-Endelüs*, Beyrut, Dâru'l-cil, 1992, s. 34.
 - 5 Abdülkâdir Rahîm el-Hittî, *Hasâisu mezhebi'l-Endelüsü'n-nahvî*, s. 36.
 - 6 Hittî, a.g.e., s. 38.

doğuya giderek Kisâî (ö.189/804) ve Ferrâ (ö.207/822) gibi Kûfe nahiv ekolüne mensup âlimlerden nahiv dersleri alan Cûdî b. Osmân el-Mevrûrî (ö.198/814) olmuştur. Cûdî b. Osmân'ın Kûfe nahiv ekolüne mensup nahivcilerin eserlerini Endülüs'te okutması sonucu Endülüs'te ilk zamanlar Kûfe nahiv ekolünün görüşleri yayılmıştır. Bu durum hicrî III. asrın sonlarına kadar devam etmiştir. Bu asrın sonlarına gelindiğinde Muhammed b. Mûsâ b. Hişâm el-Efşengî (ö.307/920) ilim tahsili için doğuya gitmiş, Mısır'da Ebû Alî Ahmed b. Ca'fer ed-Dîneverî (ö.289/902)'den Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ını okumuştur. Daha sonra Endülüs'e dönerek *el-Kitâb*'ı öğrencilere okutmuştur.⁷

Hicri III. asırda ilim tahsili için doğuya seyahat eden Endülüslüler Basra ve Kûfe gibi ilim merkezlerinde Asma'î (ö.216/831), Sicistânî (ö.255/869) ve Kisâî gibi meşhur lugat âlimlerinden dersler almış, hatta bazıları lugatı direkt olarak bedevîlerden almak için çöllerde yaşayan bedevîlere kadar gitmişlerdir.⁸ Örneğin el-Gâzî b. Kays (ö.199/815) Asmâ'î'den, Kâsım b. Asbağ (ö.340/953) İbn Kuteybe, Müberred (ö.286/899) ve Ebû'l-Abbâs Sa'leb (ö.291/904)'den dersler almışlardır. Lugat ve nahiv tahsili için doğuya seyahat eden Endülüslüler birinci tabakadan lugat ve nahiv âlimlerinden dersler almışlar, Endülüs'e döndüklerinde ilim talebelerine Basra ve Kûfe ekollerinin nahiv ve lugat usullerini öğretmişlerdir. Bununla birlikte Basra ekolünün nahiv ve lugat öğretileri Kûfe ekolünün öğretilerine nazaran daha büyük ilgi görmüş, özellikle nahiv tedrisatında Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı ilk sırayı almıştır.⁹ Endülüs nahivcilerinden Ebû Bekr ez-Zübeydî (ö.379/989), el-A'lem eş-Şentemerî (ö.476/1084), Ebû'l-Hüseyn İbnü't-Tarâve (ö.528/1134) ve İbn Harûf (ö.609/1212) gibi nahivciler Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ına ta'lîk ve şerhler yazmışlardır.¹⁰

İlim tahsili için doğuya seyahat eden diğer bir Endülüslü âlim Muhammed b. Yahyâ er-Rabâhî el-Ceyyânî (ö.358/969)'dir. er-Rabâhî, Mısır'da Ebû Ca'fer b. en-Nahhâs (ö.338/950)'tan *el-Kitâb*'ı okumuş, Endülüs'e döndüğünde *el-Kitâb*'ı şerh ve tefsir ederek okutmuştur. er-Rabâhî Endülüs'te Ebû Abdillâh Muhammed b. Âsım el-Âsımî (ö.382/993) ve Ahmed b. Ebbân (ö.382/993) gibi çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir.¹¹

7 Şevki Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, Dâru'l-me'ârif, Kahire 1968, ss., 288, 289.

8 Yûsuf 'îd, *en-Neşâtu'l-mu'cemî fi'l-Endelüs*, Dâru'l-cil, Beyrut 1992, s. 33.

9 Elbîr Habîb Mutlak, *el-Hareketü'l-lugaviyye fi'l-Endelüs*, ss., 55-57

10 A. Rahîm el-Hittî, *Hasâisu mezhebi'l-Endelüsü'n-nahvî*, s. 39.

11 Şevki Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, ss., 290, 291.

Endülüs'te Mülûku't-tevâif döneminden¹² itibaren nahiv çalışmalarında büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Bu dönemin başlarında İbnü'l-İflîlî (ö.441/1050) ile nahiv ve lugat alanlarında otorite olan İbn Sîde (ö.458/1066) gibi meşhur nahivciler yetişmiştir.¹³ İbn Sîde lugat ve nahiv alanlarında bir otorite olmasının yanı sıra şiir ve eyyâmu'l-'Arab alanlarında da derin vukûfiyeti olan bir âlimdi. Zira İbn Sîde'nin *el-Muhkem* ve *el-Muhassas* adlı eserlerinin yanı sıra şiir alanında *el-Vâfi fi 'ilmi'l-kavâfi* ve *Şerhu'l-hamâse* adlı eserleri de vardır.¹⁴

Mülûku't-tevâif dönemi nahivcileri belli bir nahiv ekolüyle sınırlı kalmamış, aksine Kûfe, Basra ve Bağdat nahiv ekollerinin görüşlerinden seçici bir şekilde yararlanmışlar, zaman zaman bu ekollerin görüşlerine yeni görüşler eklemiştir. el-A'lem eş-Şentemerî bu yönelimi temsil eden ilk nahivcilerdendir. Zeccâcî'nin *el-Cümel'*ine bir şerh yazan eş-Şentemerî, İbnü'l-İflîlî'den Sîbeveyh'in *el-Kitâb'*ını okumuş, sonraki yıllarda kendisi de bu eseri öğrencilere şerh ederek okutmuştur.¹⁵

Endülüs nahvi, Basra nahiv ekolünden büyük ölçüde etkilenmiş, hatta kendisinden önce Endülüs'te yaygınlık kazanan Kûfe nahiv ekolünü gölgede bırakmıştır. Sîbeveyh'in *el-Kitâb'*ının Endülüs'e girmesiyle Endülüs nahvi, Kûfe ve Basra nahiv ekolleri olarak iki yönlü bir seyir izlemiştir. Bu durum Endülüs'te nahiv çalışmalarında en büyük etkiye sahip olan Bağdat nahiv ekolünün hicrî V. asrın başlarında Endülüs'e ulaşmasına kadar devam etmiştir.¹⁶

Bağdat nahiv ekolü hicrî V. asrın başlarından itibaren Endülüs'te etkisini göstermeye başlamıştır. Mülûkü't-Tevâif dönemine denk gelen bu asırda Endülüs nahvi önceki asırlara nazaran büyük mesafe katetmiştir. Bunda Mülûkü't-Tevâif dönemi yöneticilerinin teşvik ve desteklerinin büyük rolü olmuştur. Bu dönemde Endülüs nahivcileri belli bir nahiv ekolünün görüşleriyle sınırlı kalmayıp, seleflerinden Kûfe, Basra ve Bağdat ekollerine mensup nahivcilerin gö-

12 Endülüs Emevi Devleti'nin 422/1031 yılında yıkılmasıyla bu devletin enkazı üzerine irili ufaklı bir çok devlet kuruldu ve Endülüs tarihinde "Mülûku't-Tevâif" adıyla bilinen yeni bir dönem başladı. Altmış yıldan fazla devam eden bu dönem, Endülüs tarihinin siyasi açıdan en çalkantılı dönemini oluşturmaktadır. Bk. Mehmet Özdemir, "Endülüs" (siyâsî tarih), DİA, c. XI, s. 214.

13 Şevki Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, ss., 291, 292.

14 Yûsuf 'îd, *en-Neşâtu'l-mu'cemî fi'l-Endelüs*, s. 45; Elbîr Habîb Mutlak, *el-Hareketü'l-lugaviyye fi'l-Endelüs*, s. 358

15 Şevki Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, ss., 292-294.

16 A. Rahîm el-Hittî, *Hasâisu mezhebi'l-Endelüsi'n-nahvî*, s. 36.

rüşlerinden eşit derecede istifade ederek Bağdat ekolüne mensup doğulu nahivcilerin izinden gitmişlerdir. Hatta bununla yetinmeyerek nahiv meselelerine bazı yeni görüşler katarak Endülüs nahvinde yeni bir akımı başlatmışlardır. Endülüs nahivcilerinden el-A'lem eş-Şentemerî bu yeni akımın önderliğini yapan nahivci olduğu söylenmektedir. Bağdat nahiv ekolünün etkilerini, bu ekole mensup Ebü'l-Abbâs Sa'leb, Ebû Alî el-Fârisî (ö.377/987), İbn Cinnî (ö.392/1002) ve Zeccâcî gibi nahivcilerin eserlerine ağırlık veren eş-Şentemerî, İbn Sîde ve Ebü'l-Kâsım es-Süheyli (ö.581/1185) gibi Endülüs nahivcilerinde görmekteyiz. Bu Endülüs nahivcilerinin müstakil lugat ve nahiv çalışmaları olduğu gibi, yukarıda isimleri geçen Bağdat ekolüne mensup nahivcilerin eserlerini şerh ettikleri çalışmaları da vardır. Örneğin eş-Şentemerî ve es-Süheyli Zeccâcî'nin *el-Cümel'*ine, İbn Sîde ise el-Ahfeş (ö.177/793)'in eserine şerhler yazmışlardır.¹⁷

Hicrî VI. asırda Endülüs'te doğu ve doğu nahvinden bağımsız olan ve Endülüs'teki nahiv çalışmalarına Endülüs kimliğini kazandıran nahivciler çıkmıştır. Bununla birlikte Endülüs'e girdikleri ilk günden itibaren Kûfe, Basra ve Bağdat nahiv ekolleri Endülüs'ün nahiv sahnesinden silinmemiştir. Hatta bu nahiv ekolleri müstakil Endülüs nahiv ekolünün oluşmasından sonra da varlıklarını muhafaza etmişlerdir.¹⁸

Murâbitlar zamanında da İbnü's-Seyyid el-Batalyevsî (ö.521/1127), Ebü'l-Hasen İbnü'l-Bâziş (ö.528/1133) ve İbnü't-Tarâve gibi meşhur nahivciler yetişmiştir. *el-Mesâil ve'l-ecvibe* adlı eserinin yanı sıra Zeccâcî'nin *el-Cümel'*inde geçen beyitlere bir şerh yazan el-Batalyevsî, Endülüs'te çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Ebü'l-Hasen İbnü'l-Bâziş ise Sibeveyh'in *el-Kitâb*, el-Müberred'in *el-Muktedab*, Zeccâcî'nin *el-Cümel* ve Ebû Alî el-Fârisî'nin *el-İdâh'*ı gibi çeşitli nahiv kitaplarına şerhler yazmıştır. eş-Şentemerî'nin öğrencisi İbnü't-Tarâve ise *el-Kitâb'*a mukaddimeler yazmıştır.¹⁹ Muvahhidler döneminde *el-Kitâb'*ın şerhine önem veren İbnü'r-Remmâk (ö.541), Ebü'l-Kâsım es-Süheyli, Ebû Mûsâ İsbâ b. Abdulazîz el-Cezûlî (ö.607) ve İbn Harûf (ö.609/1212) gibi seçkin nahivciler yetişmiştir.²⁰

Araştırmacıların çoğunluğu Endülüs coğrafyasında ortaya çıkan, kendisine has görüşleri ile diğer nahiv ekollerinden ayrılan bir nahiv ekolünün varlığın-

17 Aynı eser, ss., 41-43.

18 Aynı eser, ss., 37, 38.

19 Şevki Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, ss., 294-296.

20 Aynı eser, ss., 297-301.

dan bahsetmekle birlikte bu ekolün ne zaman ortaya çıktığı konusunda farklı görüşler sergilemektedirler. Bazı araştırmacılar Endülüs nahiv ekolünün ilkelelerinin hicrî V. asrın ilk yarısında şekillendiğini söylerken, diğer bazı araştırmacılar bunun hicrî V. asrın ikinci yarısında olduğunu söylemektedir. Hicri 476 (1084) yılında vefat eden eş-Şentemerî'nin Endülüs nahiv ekolünün tohumlarını attığını söyleyenler olduğu gibi, bu ekolün hicri VI. asrın sonlarında ortaya çıktığını söyleyenler de vardır. Bu farklı görüşlere rağmen araştırmacılar Endülüs nahiv ekolünün hicri VII. asırda zirveye ulaştığı ve bu asırdaki nahivcilerin doğulu nahivcilerle boy ölçüşür seviyede oldukları konusunda hemfikirdirler.²¹

VII. asırda Endülüs'te İbn Harûf, Ebû Alî eş-Şelebîn (ö.645/1247), İbn Hişâm el-Hadrâvî (ö.646), İbn 'Uşfûr (ö.669/1270), İbn Mâlik (ö.672/1274), Ebû İshâk İbnü'l-Hâc (ö.661), İbnü'd-Dâî' (ö.680) gibi nahivciler yetişmiştir. İbn Harûf, Sîbeveyh'in *el-Kitâb'* ile Zeccâcî'nin *el-Cümel'*ine şerhler yazmış, Ebû Alî eş-Şelebîn, *et-Tavti'e* adlı eserinin yanı sıra Sîbeveyh'in *el-Kitâb'*ına bir ta'lik ile *el-Cezûliyye'*ye bir şerh yazmıştır. İbn Hişâm el-Hadrâvî *Faslu'l-mekâl fi ebniyeti'l-ef'âl* adlı eserinin yanı sıra Ebû Alî el-Fârisî'nin *el-İdâh'*ına bir şerh yazmıştır. İbn 'Uşfûr *el-Mukarrib fi'n-nahv* ve *el-Mümti' fi't-tasrîf* adlı eserlerinin yanı sıra Zeccâcî'nin *el-Cümel'*ine bir şerh yazmıştır. Ebû İshâk İbnü'l-Hâc, Sîbeveyh'in *el-Kitâb'* ile Ebû Alî el-Fârisî'nin *el-İdâh'*ına şerhler yazmıştır. İbnü'd-Dâî' *el-Kitâb* ile *el-Cümel'*e şerhler yazmıştır.²²

Endülüs'ün en bariz nahiv âlimlerinden birisi çağındaki nahiv ve lugat âlimlerinin imamı olan İbn Mâlik'dir. İbn Mâlik Endülüs'te çok sayıda âlimden ilim aldıktan sonra yaklaşık otuz yaşlarında doğulu nahiv ve lugat âlimleriyle tanışıp ilimlerinden istifade etmek için doğuya seyahat etmiştir. İlk olarak Şam'a gidip, orada İbnü'l-Hâcib (ö.646/1249)'den dersler alan İbn Mâlik daha sonra Haleb'e geçmiş ve orada İbn Ya'îş (ö.643/1245)'den nahiv okumuştur. Bir süre sonra tekrar Şam'a dönen İbn Mâlik oraya yerleşerek el-Âdiliyye medresesinde hocalık yapmaya başlamıştır. Şam'da bir çok öğrenci yetiştiren İbn Mâlik, 672/1274 yılında Şam'da vefat etmiştir. Arap dili ve şiiri konularında derin vukûfiyeti olan İbn Mâlik eserlerinde Kur'ân, hadis ve şiirle istişhâd etmesiyle meşhurdur. Zorlanmadan şiir inşâd etme yeteneğine sahip olan İbn Mâlik, sarf ve nahiv konulu çok sayıda eser vücuda getirmiştir. Bunlardan en önemlisi nahiv konusunda kaleme aldığı bin beyitten oluşan manzum eseri *el-Elfiyye'*dir.

21 A. Rahîm el-Hittî, *Hasâisu mezhebi'l-Endelüsi'n-nahvî*, ss., 55-57.

22 Alî Halef el-Herrût, agm., s. 7.

İbn Mâlik ayrıca *el-Kâfiyetü's-şâfiye*, *Şerhü'l-kâfiye*, *et-Teshîl*, *Şerhu't-teshîl*, *Tuhfetü'l-mevdûd fi'l-maksûr ve'l-memdûd*, *Şerhu'l-cezûliyye*, *el-Müessal fi nazmi'l-mufassal*, *Îcâzu't-ta'rîf fi 'ilmi't-tasrîf*, *Î'râbu müşkili sahihi'l-Buhârî* ve *el-Mukaddimetü'l-esediyye* gibi eserler kaleme almıştır.²³

Hicri VII. asırda Endülüs nahvinde dikkat çeken önemli bir gelişme bu dönem nahivcilerinin nahiv ilmindeki kıyas ve illet meselelerine sıcak bakmalarındır. Hatta bu dönem nahivcilerinden bazıları bu illetleri eğitim metoduna zarar veren hezeyanlar olarak nitelemişlerdir. Bu dönem nahivcilerinin bu kanaate sahip olmalarında İbn Hazm (ö.456/1064)'ın nahiv illetleri konusundaki görüşlerinin etkisi olmuştur.²⁴ İbn Hazm şerî meselelerde illet ve kıyası reddettiği gibi, nahiv konusunda da illet ve kıyası reddetmiştir. Bunda da zahiri görüşleri etkili olmuştur. İbn Hazm, illet, kıyas, takdîrî irab ve manevî amil gibi çeşitli faraziyeleri prensip olarak reddetmekte ve bunları asılsız uydurmalar olarak nitelemektedir.²⁵ İbn Hazm'a göre, nahiv ilminin asıl ve gerçek olan yönü, dilin nakledilmesi ve kurallarının belirlenmesinde bu dili konuşan Araplardan işitilenlerin esas alınmasıdır. Bunun dışındakiler yalan ve uydurmalar-
dır.²⁶

Genelde zahirî mezhebinden, özelde İbn Hazm'ın görüşlerinden etkilenen İbn Madâ el-Kurtubî (ö.592/1196) *er-Red 'ale'n-nuhât* adlı eserinde nahiv ilmindeki illet, âmil ve kıyas meselelerinin iptaline çağrıda bulunmuştur.²⁷ Zâhirî fıkında otorite olan İbn Madâ, İbn Hazm'ın fikhî görüşlerinden etkilendiği gibi nahiv konusunda, özellikle de kıyas, illet ve âmil konularındaki görüşlerinden de etkilenmiştir. İbn Madâ nahiv alanında *er-Red 'alen'nuhât* ve *Tenzihü'l-Kur'ân 'ammâ lâ yelîku bi'l-beyân* adlı eserlerinde nahivcilere savaş açmış, nahivde önemli bir yer tutan illet, âmil ve kıyasın iptaline çağrıda bulunmuştur. İbn Madâ nahivcilerin nahiv ilmini dayanaktan yoksun olduğunu iddia ettiği illet, âmil, kıyas, ta'lîl, takdîr ve te'vîl gibi furû meselelerle doldurduklarını söylemektedir. İbn Madâ kelimada meydana gelen ref, nasb ve cer gibi irab değişikliklerini yapan amilin bizzat mütekellimin kendisi olduğunu söyle-

23 Şevki Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, ss., 309- 310.

24 A. Rahîm el-Hittî, *Hasâisu mezhebi'l-Endelüsi'n-nahvî*, ss., 187-189.

25 İbn Hazm, "et-Takrîb li haddi'l-mantık", *Resâilu İbn Hazm el-Endelüsi*, tahk.: İhsan Abbas, el-Müessesetü'l-Arabiyye, Beyrut 1983, s. 349.

26 *Aynı eser*, s. 302.

27 A. Rahîm el-Hittî, *Hasâisu mezhebi'l-Endelüsi'n-nahvî*, s. 187.

yerek İbn Cinnî ile aynı görüşleri paylaşmaktadır.²⁸ İbn Madâ âmilin, konuşan kimsenin kendisi olduğu konusunda İbn Cinnî'ye katılmakla birlikte, âmillerin, Allah'ın fiili olduğu görüşündedir. Bunlar da insanın diğer fiillerinde olduğu gibi Allah'a nisbet edilir.²⁹ İbn Madâ, Zâhirî mezhebinin dînî metinlerle ilgili görüşünü dil malzemelerine de uygular ve İbn Cinnî'nin "Âmil, konuşan kimsenin kendisidir" diyerek aslında lafızların âmil olmadığına işaret ettiğini ve bu görüşün Mutezile mezhebine ait olduğunu söyler. İbn Madâ, âmil meselesini fiillerin gerçek failinin kim olduğu konusuna taşır, konuya kelâmî açıdan bakar.³⁰ İbn Hazm'ın önderliğini yaptığı nahiv ilmindeki illet ve kıyasların iptal edilmesi çağrısı hicrî VII. asır nahivcilerinde yankı bulmuştur. Bu nahivcilere İbn Harûf, İbnü'd-Dâi' ve Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö.745/1344) gibi nahivcileri örnek verebiliriz.³¹

Hicri VII. asır Endülüs nahivcileri mübtedîlere nahvi kolaylaştırmak amacıyla manzûm ve mensûr çeşitli nahiv kitapları yazmışlardır. Örneğin el-Cezûlî öğrencilere nahvi kolaylaştırmak amacıyla *el-Kânûn fi'n-nahv* adlı eseri kaleme almıştır. Bu eser el-Mukaddimetü'l-cezûliyye adıyla da anılmaktadır. Endülüs'te büyük ilgi gören bu esere Ebû Alî eş-Şelevbîn, İbn 'Usfûr ve İbn Mâlik gibi Endülüslü nahivciler şerhler yazmışlardır.³²

Diğer taraftan VII. asır nahivcileri öğrencilere nahvi kolaylaştırmak amacıyla başta Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ı olmak üzere Kûfe, Basra ve Bağdâd nahiv ekollerine mensup nahivcilerin eserlerine şerh ve ta'lîkler yazmışlardır.³³ Sibeveyh'in *el-Kitâb* adlı eserine İbnü't-Tarâve, İbn Harûf, İbnü'l-Bâziş ve İbnü'd-Dâi' gibi Endülüslü nahivciler şerhler yazmışlardır.³⁴ Endülüslü nahivcilerin büyük önem verdiği diğer bir doğulu eser Zeccâcî'nin *el-Cümel*'idir. Bu esere Ebû'l-Hasen İbnü'd-Dakkâk (ö.605), İbn Harûf,³⁵ Ebû Bekr el-Vehrânî

28 Şevki Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, ss., 304, 305.

29 İbn Madâ, *Kitâbu'r-red ale'n-nuhât*, tahk.: Şevki Dayf, Dâru'l-Meârif, Kahire, ts., s. 77.

30 Ali Bulut, "İbn Madâ'nın Arap Dilindeki Âmil Nazariyesi'ne Yönelik Eleştirileri", *Nüşa*, Yıl: VI, Sayı: 23, Ankara 2006, s. 67.

31 A. Rahîm el-Hittî, *Hasâisu mezhebi'l-Endelüsî'n-nahvî*, ss., 189-193.

32 Aynı eser, ss., 201-207.

33 Aynı eser, s. 218.

34 Abduh er-Râcihî, *Dürus fi'l-mezâhibi'n-nahviyye*, s. 215.

35 Muhammed Abdülmün'im Hafâcî, *Kıssatü'l-edeb fi'l-Endelüs*, Mektebetü'l-me'ârif, Beyrut 1962, s. 198.

(ö.615), eş-Şentemerî, İbnü'n-Nâzır (ö.679) ve İbn 'Usfûr gibi nahivciler şerhler yazmışlardır.³⁶ Endülüslü nahivcilerin şerh ettikleri diğer bir doğulu eser Ebû Alî el-Fârisî'nin *Kitâbu'l-îdâh*'ıdır. Bu esere İbn Ma'zûz el-Kaysî (ö.625), Ebû Alî eş-Şelebîn, İbn Hişâm el-Hadrâvî ve Ebû Bekr el-Haffâf (ö.657) gibi Endülüslü nahivciler şerhler yazmışlardır.³⁷

Mübtedilere nahvi kolaylaştırma amacını güden diğer bir Endülüs'lü nahiv âlimi Ebû Hayyân el-Endelûsî'dir (ö.745/1344). Ebû Hayyân'ın bu amaçla kaleme aldığı *Ğâyetü'l-ihsân fi 'ilmi'l-lisân* adlı esere Takıyyüddîn el-Bağdâdi (ö.781) bir şerh yazmıştır. Ayrıca Ebû Hayyân kendi eserine *en-Nüketü'l-hisân fi şerhi ğâyeti'l-ihsân* adını verdiği bir şerh yazmıştır.³⁸ Hicrî VIII. asrın en önemli nahiv âlimlerinden olan Ebû Hayyân nahiv ilminin yanı sıra tefsir, hadis, kıraat ve tarih ilimlerinde de derin vukûfiyeti olan bir âlimdi. Genç yaşta ilim tahsili için doğuya sehayat etmiş, Kâhire, Şam ve Hicaz gibi bir çok bölgede ilim tahsil etmiştir. Ebû Hayyân, Sîbeveyh'in *el-Kitab*'ı ile İbn Mâlik'in *et-Teshîl*'inin okutulmasına büyük önem vermiş, Mısır'da bulunduğu zaman zarfında İbn Akîl (ö.769/1367) gibi çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir.³⁹

Ebû Hayyân'ın Arap gramerine dair Arapça kaleme aldığı *Tezkiretü'n-nuhât, el-Lemhatu'l-bedriyye fi 'ilmi'l-'Arabiyye, Nihâyetü'l-iğrâb fi 'ilmeyi't-tasrîf ve'l-i'râb* ve *İrtisâfu'd-darab min lisâni'l-'Arab* gibi eserlerinin yanı sıra Türk, Fars ve Habeş dilleri üzerine çalışmaları da vardır. Türk gramerine dair kaleme aldığı eserlerine; *Kitâbu'l-idrâk li Lisâni'l-Etrâk, el-Ef'âl fi lisâni't-Türk* ve *Zehvü'l-mülk fi nahvi't-Türk* adlı eserleri örnek verebiliriz.⁴⁰

Endülüslü âlimler lugat alanında da değerli eserler vücuda getirmişlerdir. Ebû 'Alî el-Kâlî'nin *el-Bâri'*, Temmâm b. Gâlib et-Teyyânî (ö.433)'nin *el-Mû'ib*, İbn Sîde'nin *el-Muhkem* ve *el-Muhassas*, Ebu't-Tâhir es-Sarakustî (ö.538/1143)'nin *el-Müsel sel fi ğarîbi'l-luga*, Ebû'l-Haccâc el-Belevî (ö.604/1207)'nin *Mu'cemu elif bâ' li'l-elibbâ* adlı eseri Endülüs'te kaleme alınan önemli lugatlardandır.⁴¹

Nahiv, lugat ve şiir alanlarında otorite olan Ebû 'Alî el-Kâlî, Endülüs'te dil

36 A. Rahîm el-Hittî, *Hasâisu mezhebi'l-Endelûsi'n-nahvi*, ss., 226- 227.

37 *Aynı eser*, s. 234.

38 *Aynı eser*, s. 218

39 Şevki Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, ss., 320- 321.

40 Ebû Hayyân el-Endelûsî, *Tezkiretü'n-nuhât*, tahk.: Afif Abdurrahman, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1986, ss., 19-22.

41 Alî Halef el-Herrût, agm., ss., 9-11.

ve nahiv alanlarında bir çığır açmıştır. Basra nahiv ekolüne eğilimi olan Ebû 'Alî el-Kâlî Endülüs'te çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Bu öğrenciler arasında *Kitâbu'l-ef'âl*'in müellifi İbnü'l-Kûtiyye (ö.367/978) ile *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*'in müellifi Ebû Bekr ez-Zübeydî'yi sayabiliriz.⁴² Lugat alanında Endülüs'ün "el-Muallimü'l-evvel"i kabul edilen Ebû 'Alî el-Kâlî, *el-Bâri*, *en-Nevâdir* ve *el-Maksûr ve'l-memdûd* gibi değerli eserler kaleme almasının yanı sıra, beraberinde Endülüs'e getirdiği bir çok kıymetli eseri tanıtmuş ve okutmuştur.⁴³

Endülüslü lugat âlimleri Lahnü'l-'avâm konulu eserler de kaleme almışlardır. Bu eserlere ez-Zübeydî'nin *Lahnu'l-'avamm'*⁴⁴, İbn Mekkî es-Sıkkî (ö.501)'nin *Teskîfu'l-lisân ve telkîhu'l-cinân'*⁴⁵ ile İbn Hişâm el-Lahmî (ö.577/1181)'nin *el-Medhal ilâ takvîmi'l-lisân* adlı eserini örnek verebiliriz. Tabakât ve terâcim konusunda ez-Zübeydî'nin *Tabakâtu'l-lugaviyyîn ve'n-nahviyyîn* adlı eserini, Emsâl konusunda ise Ebû 'Alî el-Kâlî'nin *Kitâbu'l-emsâl*'ini zikredebiliriz.⁴⁶

Endülüslü lugat âlimleri Garîbu'l-Kur'ân konusunda da değerli eserler kaleme almışlardır. Bu eserlere Ebû'l-Kâsım es-Süheylî'nin *et-Ta'rîf ve'l-i'lâm bimâ übhime fi'l-Kur'ân mine'l-esmâ'i ve'l-a'lâm*, Mekkî b. Ebî Tâlib (ö.437)'in *Garîbu'l-Kur'ân* ve Ebû Hayyân'ın *Tuhfetü'l-erîb bimâ fi'l-Kur'ân mine'l-ğarîb* adlı eserleri örnek verebiliriz.⁴⁷

İlim tahsili için Endülüslülüler'in doğuya seyahat etmeleri, doğulu âlimlerin çeşitli nedenlerle Endülüs'e göç etmeleri, Endülüs'e göç eden bu âlimlerin beraberlerinde kıymetli eserler getirmeleri, Endülüs mescitlerinde yapılan ders halkaları, nahiv ve lugat konulu münazaralar ile yöneticilerin ilmi faaliyetlerini desteklemeleri Endülüs'te lugat ve nahiv çalışmalarının gelişmesine katkı sağlayan önemli unsurlardandır.

42 Şevki Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, ss., 290- 291.

43 Elbir Habîb Mutlak, *el-Hareketü'l-lugaviyye fi'l-Endelüs*, ss., 233- 234.

44 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yan ve enbâü ebnâi'z-zamân*, tahk.: İhsan Abbas, Dâru sâdir, Beyrut, ts., c. IV, s. 372.

45 İbn Mekkî es-Sıkkî, *Teskîfu'l-lisân ve telkîhu'l-cinân*, tahk.: Mustafa Abdulkâdir 'Atâ, Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut 1990, s. 4.

46 Alî Halef el-Herrût, agm., ss, 11-13.

47 Herrût, agm., ss, 17, 18.

Sonuç

Endülüs'te nahiv çalışmaları doğuda olduğu gibi önceleri çeşitli metinlerde geçen garip ve nâdir kelimelerin manalarının açıklanması ile öğrencilerin karşılaştıkları nahiv sorunlarının vuzûha kavuşturulması gibi cüzî meselelerle başlamıştır. Doğuya seyahat eden Endülüslüler'in beraberlerinde Endülüs'e getirdikleri nahiv kitaplarının yanı sıra Endülüs'e yerleşen doğulu âlimlerin Kûfe ve Basra nahiv ekollerinin öğretilerini Endülüs'te okutmalarından sonra Endülüs nahvinde cüzî meseleler aşılarak daha sistematik küllî meselelere geçilmiştir.

Nahiv ilmini istilâhî anlamda Endülüs'te tanıtan ilk âlim, ilim tahsili için doğuya seyahat ederek Kisâî ve Ferrâ gibi Kûfe nahiv ekolüne mensup âlimlerden nahiv dersleri alan Cûdî b. Osmân el-Mevrûrî olmuştur. Cûdî b. Osmân'ın Kûfe nahiv ekolüne mensup nahivcilerin eserlerini Endülüs'te okutması sonucu Endülüs'te ilk zamanlar Kûfe nahiv ekolünün görüşleri yaygınlık kazanmıştır. Bu durum hicrî III. asrın sonlarına kadar devam etmiştir.

Hicri III. asırda ilim tahsili için doğuya seyahat eden Endülüslüler Basra ve Kûfe gibi ilim merkezlerinde Asma'î, Sicistânî ve Kisâî gibi meşhur lugat âlimlerinden dersler almış, hatta bazıları lugatı direkt olarak bedevîlerden almak için çöllerde yaşayan bedevîlere kadar gitmişlerdir. İlim tahsili için doğuya seyahat eden Endülüslüler birinci tabakadan lugat ve nahiv âlimlerinden dersler almışlar, Endülüs'e döndüklerinde ilim talebelerine Basra ve Kûfe ekollerinin nahiv ve lugat usüllerini öğretmişlerdir. Bununla birlikte Basra ekolünün nahiv ve lugat öğretileri Kûfe ekolünün öğretilerine nazaran daha büyük ilgi görmüş, özellikle nahiv tedrisatında Sîbeveyh'in *el-Kitab*'ı ilk sırayı almıştır.

Endülüs'te kaleme alınan nahiv ve lugat konulu eserlerin büyük çoğunluğu Sîbeveyh'in *el-Kitâb*, Zeccâcî'nin *el-Cümel fi'n-nahv* ve Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin *Kitâbu'l-'âyn*'i gibi doğuda yazılan eserlerin şerh ve ta'lîkleri şeklindedir. Endülüslü nahiv ve lugat âlimleri te'lif eserlerinde de büyük oranda doğuda yazılan eserleri örnek almışlardır.

Endülüs nahvi, Basra nahiv ekolünden büyük ölçüde etkilenmiş, hatta kendisinden önce Endülüs'te yaygınlık kazanan Kûfe nahiv ekolünü gölgede bırakmıştır. Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ının Endülüs'e girmesiyle Endülüs nahvi, Kûfe ve Basra nahiv ekolleri olarak iki yönlü bir seyir izlemiştir. Bu durum Endülüs'te nahiv çalışmalarında en büyük etkiye sahip olan Bağdat nahiv ekolünün hicrî V. asrın başlarında Endülüs'e ulaşmasına kadar devam etmiştir.

Bağdat nahiv ekolü hicrî V. asrın başlarından itibaren Endülüs'te etkisini göstermeye başlamıştır. Mülûkü't-Tevâif dönemine denk gelen bu asırda Endü-

lüs nahvi önceki asırlara nazaran büyük mesafe katetmiştir. Bunda Mülûkü't-Tevâif dönemi yöneticilerinin teşvik ve desteklerinin büyük rolü olmuştur. Bu dönemde Endülüs nahivcileri belli bir nahiv ekolüyle sınırlı kalmamış, aksine Kûfe, Basra ve Bağdat nahiv ekollerinin görüşlerinden seçici bir şekilde yararlanmışlar, zaman zaman bu ekollerin görüşlerine yeni görüşler de eklemiştir.

Hicrî VI. asırda Endülüs'te doğu nahvinden bağımsız olan ve nahiv çalışmalarına Endülüs kimliğini kazandıran nahivciler yetişmiştir. Bununla birlikte Endülüs'e girdikleri ilk günden itibaren Kûfe, Basra ve Bağdat nahiv ekolleri Endülüs'ün nahiv sahnesinden silinmemiştir. Hatta bu nahiv ekolleri müstakil Endülüs nahiv ekolünün oluşmasından sonra da varlıklarını muhafaza etmişlerdir.

Hicri VII. asırda Endülüs nahvinde dikkat çeken önemli bir gelişme bu dönem nahivcilerinin nahiv ilmindeki kıyas ve illet meselelerine sıcak bakmalarıdır. Hatta bu dönem nahivcilerinden bazıları bu illetleri eğitim metoduna zarar veren hezeyanlar olarak nitelemişlerdir. Bu dönem nahivcileri mübtedîlere nahvi kolaylaştırmak amacıyla manzûm ve mensûr çeşitli nahiv kitapları kaleme aldıkları gibi, başta Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ı olmak üzere Kûfe, Basra ve Bağdâd nahiv ekollerine mensup nahivcilerin eserlerine şerh ve ta'likler yazmışlardır.

İlim tahsili için Endülüslüler'in doğuya seyahat etmeleri, doğulu âlimlerin çeşitli nedenlerle Endülüs'e göç etmeleri, Endülüs'e göç eden bu âlimlerin beraberlerinde getirdikleri kıymetli eserleri Endülüste tanıtıp okutmaları, yöneticilerin ilmî faaliyetleri desteklemeleri, Endülüs mescitlerinde yapılan ders halkaları ile nahiv ve lugat konulu münazaralar Endülüs'te lugat ve nahiv çalışmalarının gelişmesine katkı sağlayan önemli unsurlardandır.

Kaynakça

- Bulut, Ali, "İbn Madâ'nın Arap Dilindeki Âmil Nazariyesi'ne Yönelik Eleştirileri", Nüşa, yıl: VI, sayı: 23, Ankara 2006.
- Ebü Hayyân el-Endelüsî, Esrûddîn Muhammed b. Yûsuf el-Ceyyânî, *Tezkiretü'n-nuhât*, tahk.: Afif Abdurrahman, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1986.
- Hafâcî, Muhammed Abdülmün'im, *Kıssatü'l-edeb fî'l-Endelüs*, Mektebetü'l-me'ârif, Beyrut 1962.
- el-Herrût, Alî Halef , "İshâmât ve Cuhûdu'l-lugaviyyîn el-Endelüsiyyîn fî refdi's-sekâfeti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye", *es-Sicillu'l-ilmî li-nevveti'l-Endelüs*, Mektebetü'l-Melik Abdulaziz el-âmme, Riyad 1996.
- el-Hittî, Abdülkâdir Rahîm, *Hasâisu mezhebi'l-Endelüsi'n-nahvi*, Menşûrâti Câmî'ati Bingazi, Bingazi 1993.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân*, tahk.: İhsân Abbâs, Dâru sâdır, Beyrut 1978.

- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd, "et-Takrîb li haddi'l-mantık", *Resâilu İbn Hazm el-Endelüsî*, tahk.: İhsan Abbas, el-Müessesetü'l-Arabiyye, Beyrut 1983.
- İbn Madâ, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdurrahmân b. Muhammed, *Kitâbu'r-red ale'n-nuhât*, tahk.: Şevki Dayf, Dâru'l-Meârif, Kahire, ts.
- İbn Mekkî es-Sıkillî, Ebû Hafs Ömer b. Halef, *Teskîfü'l-lisân ve telkîhu'l-cinân*, tahk.: Mustafâ Abdulkâdir 'Atâ, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1990.
- Mutlak, Elbîr Habîb, *el-Hareketü'l-lugaviyye fi'l-Endelüs*, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut 1967.
- Özdemir, Mehmet, "Endülüs" (ilim ve kültür hayatı – dil ve edebiyat), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, TDV. Yayınları, İstanbul 1995.
- er-Râcihî, Abduh, *Dürus fi'l-mezâhibi'n-nahviyye*, Dâru'n-nahdati'l-Arabiyye, Beyrut 1980.
- Şevki Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, Dâru'l-me'ârif, Kahire 1968.
- Yûsuf 'Îd, *en-Neşâtu'l-mu'cemi fi'l-Endelüs*, Dâru'l-cîl, Beyrut 1992.